
SIAUBAS IR SOCIOKULTŪRINĖS ANTROPOLOGIJOS KONTEKSTAI

SIAUBO ANTROPOLOGIJOS DEMASKAVIMAS: ISTORIJOS, KURIAS PASAKOJA ANTROPOLOGAI

Asta Jurevičiūtė

Šiaulių universitetas

Filosofijos ir antropologijos katedra

P. Višinskio g. 25, Šiauliai

El. p. asta.jureviciute@yahoo.com

Populiariame britų veikale „Senovės iškasenų ir pasaulio stebuklų suvestinė“, pasirodžiusiame 1556 m., išsamiai vaizduojamas siaubingas pasaulis: aprašomi kiklopai, būtybės šuns galvomis, žmonių valgytojai, trogloditai (urviniai gyventojai), antipodai, aštuonių pėdų ūgio etiopai, medžioję dramblius, Afrikos čiabuviai, kuriuos valdė karalius šuo, ir kt. Jei tikėti moksliniais ir Europos Renesanso tekstais, žemėlapiams bei Viduramžių Europos istorijos pasakojimais apie „stebuklus, mitus, ir demonus“, tokios būtybės gyveno žemėje iki XVII a.¹ Vis dėlto Europoje XVIII a. sumažėjo mistinės-monstriškos būtybės reikšmė; tik žmonių valgytojas – kanibalas – išgyveno to amžiaus skepticizmą.

Klausdamas, kodėl kanibalizmo praktikos buvo priskirtos „nutolu-siems“ žmonėms, kai Europa jau seniai buvo pakeitusi klasikinės antikos mitines būtybes į atšiaurius ir skeptiškus nežinomo pasaulio klajoklius, Janas Nederveenas Pieterse'as (1992) pastebi, kad kanibalizmas – tai bauginanti savybė tų, kurie egzistuoja anapus ribos, už linijos, kuri skyrė žinomą nuo nežinomo bei perėjo nuo Europos prie Afrikos. Aiškinimas rėmėsi tuo, kad užkariaujančios Švietimo amžiaus idėjos paplito iš miestų ir gyvenviečių bei apėmė Europos „nepaveiktas“ ir „atsilikusias“ erdves².

Europos liaudies pasakose, Dantės kūryboje ir populiariose legendose žmonių valgytojai vaizduojami delokalizuoti – išstumti anapus žemėlapių, apgyvendinami laukiniuose Rytuose ar Šiaurėje, arba Balkanuose, ar tarp Maurų, kažkur anapus Dunojaus. Kanibalizmas visada traktuotas kaip nemalonus žmonių bruožas „kitoje šalyje“, „kitoje pusėje“ – per

toli, kad taptų įrodymu iš patirties, bet pakankamai arti, kad įbaugintų visuomenę, arba bent jau vaikus.

Yra pasakojama, kaip senovėje Herodotas nupiešė netikslų esamo pasaulio žemėlapi ir apgyvendino žmonių valgytojus androfagus Šiaurės Europoje, dabartinėje Lenkijoje. Ginče, kad „kitoks / kitas yra istorinis“, Pieterse’as pažymi, kad „visos savybės priskiriamos ne-europiečiams, taip pat ir pirmiausia yra priskiriamos europiečiams, pamažu plečiant ratą ir pradedant nuo kaimynystėje gyvenančių žmonių iki labiausiai nutolusių. Tai taikoma visam barbariškumo, žvėriškumo, paleistuvavimo, incesto, pagonybės, kanibalizmo ir t. t. kompleksui“³.

Šaltinis: <http://www.solomoniam.com/blog/images/2008/01/cannibal2.jpg>

Besikeičiantis žmogėdros / mėšėdžio kaip *Kito* aprašymas populia-riame Europos vaizdinių kontekste šiame straipsnyje analizuojamas re-miantis Pieterse’o nuomone, kad stereotipai atskleidžia ne tik „gilias pa-žinimo modelius“, bet ir įkūnija besikeičiančius „istorinius santykius“.

Kanibalizmo apžvalga antropologijos požiūriu veda mokslo teorijų apie žmones bei jų istorinės perspektyvos link. Kanibalizmas, panašiai kaip incestas, agresija, nuklearinė šeima ir kiti universalūs fenomenai, linkę figūruoti kaip koncepcija, kuri taikoma minėtoms teoretinėms programoms.

Michelio de Montaigne'io esė (1581) fragmentai apie kanibalizmą yra dažnai cituojami kaip vėlesnių ideologijų vystymosi, kultūrinio reliatyvizmo pirmtakas. Ten teigiama, kad „šios tautos, sprendžiant iš to, ką apie jas esu girdėjęs, nėra barbariškos nei laukinės, nebent laikytume barbariškumu tai, kas neatitinka mūsų papročių“⁴. Šios išvalgos itin koreliavo su Franzo Boaso mokykla ir XX a. kultūrinio reliatyvizmo sąvoka, kuri reiškia, kad nėra aukštesnių ar žemesnių kultūros formų, o sąvokos „laukinė būklė“, „barbarybė“ ir „civilizacija“ išreiškia etnocentrizmą.

Modernūs pasakojimai siejami su 1930 m. Bronisławo Malinowskio funkcionalizmo analize – jis pabrėždavo tikėjimų, apeigų, papročių, institucijų, religijos, tabu charakteristikas. Struktūrinis funkcionalizmas vystė šią grandinę toliau teigiant, kad bendruomenė laikosi tam tikrų principų, galiojančių visoms bendruomenėms, kurios skiriasi tik detalėmis. Malinowskis manė, kad iš esmės primityvios tautos mąsto kaip ir civilizuotos. Taip pat jis pastebėjo skirtumą tarp to, ką žmonės sako ir daro, tarp formalios kultūros ir realių veiksmų. Jis neapsiribojo išorinių apraiškų aprašinėjimu, o stengėsi apimti jausmus, instinktus ir jų prasmes.

1930 m. Dobu saloje tyrinėjo Reo Fortune, kurio knygai „Dobu burtininkai“ įžangą parašė Malinowskis: „[*Fortune ekspedicijos*] rezultatai buvo ne mažesnės vertės nei mano. Tas kraštas, neprieinamas man, kaip ir mano trobriandiečiams draugams, pagaliau iširtas. Kanibalizmo, galvų medžioklės, drąsių žygių kraštas, apie kuri plito tiek neįtikėtinų legendų (dalinai vietinių, dalinai europinių); kraštas, iš kur trobiandiečiai laikė kilus burtininkavimą, ... kur, kai kurie sako, vyko neįtikėtinose sekso orgijos, tuo tarpu kiti sakė, kad ten moterys gyvena neįtikėtinoje skaistybėje... Paaiškėjo, kad visi tie gandai buvo mažiau nei tiesa.“⁵

Evans-Pritchard'o tyrinėjimai (1937), taip pat įvairių pasakojimų apie kanibalizmą analizė leido jam tikėti, kad kanibalizmas buvo grįstas aistra mėšai. Tyrinėtojas taip pat manė, kad iš esmės laikytini tam tikri etiniai ir geografiniai nuokrypiai ir kad tai veikiausia neturėjo reguliarios praktikos.

Funkcionalistai, koncentravęsi į britišką antropologiją, nukreipė kanibalizmo tyrinėjimus Naujosios Gvinėjos kryptimi – į analizuojamą

kontekstą įtraukiant santykius kaip socialinę struktūrą, raganavimą, politinę (*politics*) veiklą, kariavimą. Šios praktikos kartais buvo pristatomos kaip kultūrinis bruožas evoliucijos perspektyvoje, atspindintis žmonijos socialinę ir moralinę vystymosi stadiją.

Marshallo Sahlins'o (1978) actekų kanibalizmo tyrimai suteikia paaiškinimą teorinei paradigmai, užimančiai vietą nuo 1970 m. ir 1980 m., analizuojant kultūrinį tikėjimą, kosmologiją, ritualus. Sahlins'o teigimu, praktinė institucijų funkcija yra neadekvati aiškinant kultūrinę jų struktūrą. Psichologinės analizės taip pat buvo veikiamos šio periodo. Tėvo kanibalizavimas ar kūdikio siekimas praryti visą motiną, o ne vien jos krūtį, kvestionuoja biologinės žmonių brolystės kilmės klausimą, atveriant tėvažudiškos brolystės, sujungtos tėvo kūno, kuris perkūnijamas savyje, problematiką. Praėjus penkiasdešimčiai metų po Freudo išvalgų, antropologiniuose tyrimuose Jacques Lacanas padaro išvadą, kad Freudu nuomonė nepagrįsta empiriniais duomenimis, kad tai tėra mitas, besiremiantis individualios psichologijos pagrindais – perėjimu iš kūdikio į *libido*, struktūralizuotą ir artikuliuotą pagal įstatymą ir įtrauktą į objektų, kurie funkcionuoja kaip pakaitalai ir poreikių simboliai, lauką. Pats perėjimas gali būti reprezentuotas dabar mums apskritai kultūroje tikrai mito forma⁶.

Kanibalizmas buvo priskiriamas daugeliui genčių ir rasių praeityje, bet kanibalizmo laipsnis, kuris tuomet iš tikrųjų pasireiškėdavo ir buvo socialiai sankcionuojamas, dabar yra ypač kontraversiška antropologijos tema. Kai kurie antropologai įrodinėja, kad kanibalizmas beveik neegzistavo ir tvirtina tai su kraštutiniu skepticizmu, o kiti įtikinėja, kad ši praktika besivystančiose visuomenėse buvo paplitusi. Keletas archeologų tvirtina, kad kai kurios iškasenos Amerikos pietvakariuose įrodo kanibalizmo buvimą. Individualūs atvejai kitose šalyse parodė, kad kanibalizmas reiškėsi tarp psichiškai nestabilių žmonių, nusikaltėlių ir, nepatvirtintais gandas, – tarp religinių fanatikų.

Praktikos egzistavimą palaikantys šalininkai beveik vieningai teigia, kad actekai praktikavo kanibalizmą kaip religinį ritualą, aukojant kūnus Dievui. Dažniausia aukojami buvo karo belaisviai ir vergai, todėl ritualas pavadintas egzokanibalizmu – priešų ir atvykėlių valgymu. Atsiradus valstybei, užkariauotose teritorijose žmonių gyvybės tapo esmine valstybės ekspansijos dalimi. Tačiau minėti actekai šioje bendroje tendencijoje buvo išimtis. Michaelio Harnerio teorija teigia, kad didelis gyvūninių išteklių išsekėjimas sutrukdė actekų valstybei uždrausti valgyti žmogieną, valdžiai siekiant ekspansionistinių tikslų. Etiniu požiūriu nega-

lima teigti, kad actekai kariavo pirmiausia dėl belaisvių mėsos, greičiau dėl dalykų, susijusių su valstybei būdinga ekspansionistine prigimtimi. Tačiau esminiu požiūriu vis dėl to galima laikyti pastebėjimą, kad noras imti belaisvius aukojimui ir maistui buvo gana svarbus tikslas.

Žmonijos istorijoje veikia siekiama paaiškinti ne kanibalizmą, o kanibalizmo tabu. Actekų religiniai tikėjimai išreiškė gyvūninio maisto svarbą žmogui. Pastebima, kad dauguma pasaulio kultūrų teikia ypatingą reikšmę mėsai ar kitiems gyvūniniams produktams. Pavyzdžiui, Michailas Gorbačiovas SSKP Centro Komiteto plenumo 1988 m. sakė: „Jei mes galėtume kasmet padėti 80 kg mėsos vartotojui ant stalo, visos kitos problemos, kurias turime, nebūtų tokios aštrios, kokios yra dabar. Neperdant galima pasakyti, kad mėsos produktų stoka yra problema, varginanti visą naciją“.

Manoma, kad senieji Australijos gyventojai taip pat turėjo savitą kanibalizmo atmainą – endokanibalizmą (artimųjų ir draugų suvalgymą po jų mirties). Šiuo atveju mirusio žmogaus lavonas ritualo metu buvo suvalgomas, taip jam suteikiant amžiną gyvenimą. Istorijoje taip pat nemažai kanibalizmo atvejų bado ar kitų stichinių nelaimių metu.

Analizuojant kanibalų išsilaikymą Vakaruose ir jų priskyrimą Afrikos gyventojams (kadangi europiečiai pradėjo užkariauti ir plėšikauti Afrikoje), Pieterse'as pažymi, kad kanibalizmas anksčiau tarnavo kaip pozicijos užėmimas Europos „kitiems“ atskyrimo ir juodinimo / šmeižimo hierarchijoje, nubrėžiant moralines Europos „civilizacijos“ ribas prieš kitų „barbariškumą“. Tyrinėtojas įrodinėja, kad tai funkcionavo kaip „aukščiausia strategija“⁷, kuri gali būti palyginta su „kraujo įžeidimu“ prieš Viduramžių žydus; kad tai buvo Afrikos užkariavimo pateisinimas; kad tai palaikė „antiutopiją“, kuri oponavo humanistų asociacijai, „primityviai“ gamtai, tapatinamai su rojumi ir taip transformavo Afrikos laukinės erdvės utopinį žavesį į tamsią ir mirties prislėgtą zoną.

Pieterse'as taip pat pažymi, kad plačiai paplitęs europiečių tikėjimas Afrikos tyruose plintančia žmogėdriškumo praktika, pasitarnavo misionieriams, tyrinėtojams jų ekspedicijų metu „nešti šviesą į tamsųjį kontinentą“, plėtojant kolonijinio augimo-industrijas, kuriant „anti-įvaizdį“, kuris konfrontavo su natūralaus laukinio romantizmu, su chaoso scenomis ir šėtono garbinimu, su kanibalizmu kaip pagrindiniu skiriamuoju ženklu.⁸

Kadangi tyrinėtojai, prekeiviai, misionieriai ir etnografai įžengė į Afriką atskleisti kontinento turtų paslapčių, jie eskalavo pasakojimus,

kurie prisidėjo prie Afrikos gyventojų siejimo su kanibalizmu, o XVIII ir XIX a. kanibalizmas buvo atkurtas misionierių ir tyrinėtojų žodynėlyje.

Antropologai, tokie kaip Thomas Henry Huxley, 1863 m. rašė apie „Kanibalizmą Kongo septynioliktame amžiuje“, Williamas Winwoodas Reade'as knygoje „Laukinė Afrika“ – apie žmonių valgytojus, kurie maitinosi žudikais. Henry Stanley, Henry Wardas, vokiečių etnologas Georgas Augustas Schweinfurthas ir Šv. Holmanas Bentley – visi rašė apie kanibalizmą savo Afrikos tyrinėjimų darbuose, nors niekada nebuvo to liudininkais. Palaipsnis Afrikos siejimas su kanibalizmu buvo vis labiau išreikštas Europos kultūros stereotipuose, kadangi visuotinis susidomėjimas tamsiojo kontinento tyrinėjimais ir evangelijos skelbimu didėjo: buvo teigiama, kad baltasis tyrėjas arba misionierius „verdančiame puode“ yra nuolatinis vaizdinys nuo 1870 iki 1970 m.

Pieterse'as charakterizuoja du tolesnius istorinius periodus, per kuriuos aiškiai matyti, kokios skirtingos kanibalo simbolio versijos buvo paplitusios Europoje. „Kanibalo humoro era, kuri tęsėsi nuo XIX a. pabaigos ir vėliau; ir mechanizuotasis kanibalizmas nuo 1980 iki dabar.“⁹ Kanibalo humoras pasidarė populiarus, kai Afrikoje nurimo kolonializmas ir jo grėsmė pasidarė neveiksminga; tai tiesiog tapo kolonizuotos laukinės ir nurimusios Afrikos ikona, simboliu. Todėl Reade'as įrodinėja šviesesnį kanibalizmą: „Kanibalas nebūtinai yra žiaurus. Jis ėda gyvus padarus ne todėl, kad jų nekenčia, bet todėl, kad jie jam patinka“. Populiariame prancūzų kūrinyje „Tintinas Afrikoje“ animacinio filmuko veikėjas Bobas, verdamas didžiuliam puode, replikuoja: „Jie net neįdėjo svogūno ir laurų lapų!“ Čia jaunasis nuotykių ieškotojas prašo, kad būtų suvalgytas bent civilizuotų kanibalų.¹⁰

„Mechanizuotas“ arba „techno-kanibalizmas“ atsirado neseniai, ypač mėgtas Vokietijoje. Karikatūra: europiečiai kepami didžiulėje *skrudintuvėje*, pastatytoje brūzgynuose, po ja – antraštė: „Dabar jūs matote, ką jie daro su visais tais daiktais, skirtais trečiajam pasauliui“ (*Bild am Sonntag*, 1987 m. gruodžio mėn.). Viduryje džiunglių baltaodį vyrą pačiumpa mašina, po kuria rieda skardinės, o juodaodis vyras atskuba iš krūmų nešinas skardinių atidarytuvu – antraštė: „Vystymosi, plėtros pagalba“ (*Ataskaita*, 1980-10-26). Baltieji įneša elektrinę kepimo krosnelę, kad modernizuotų virimo puodą, kuriame tuo metu garuoja baltaodis. Žinutė akivaizdi: vakarietišką vystymosi pagalbą ir technologiją nepataisomi laukiniai naudoja prieš mus.¹¹

Šaltinis: www.CartoonStock.com

Pieterse'o metodas sugretina kanibalą su daugeliu stereotipų, kurie apima rašytinę Europos ir Amerikos istoriją: romantiškas, nepaveiktas naujovių „kilniadvasis laukinis“ ir blogis, viską griauantis „raganius“ arba „burtininkas“, neseksualusis „Juodasis Mauras“ ir seksualioji „Juodoji Venera“ europietiška afrikiečio paveiksle / pavaizdavime; Amerikos popkultūroje minimi seksualiai bauginantis „Juodasis Brutus“, (iškastruotas) „Juodasis Sambo“ ir „dėdės Tomo“ paveikslai, linksmoji (neseksuali) „mamytė“. Jis įrodinėja, kad toks įvaizdis vaidina lemiamą vaidmenį formuojant vakarietišką identitetą.¹²

Skirtingumo, kitoniškumo įvaizdžiai kaip tolesnė normalumo riba prisideda prie disciplininių pastangų įtakos, kaip atvirkštiniai atspindžiai, išpėjamieji ženklai. Laukinis tampa būtinas nustatant civilizacijos vietą visatoje. Kanibalas reprezentuoja priešingybę buržuazinei moralei – XVII a. Caliban davė ženklą, kad Naujasis pasaulis nėra rojus. 1800 m. pabaigoje Europoje pasakojimai apie kanibalus vėl patvirtino, sugražino pagarbą Afrikai ir Ramiojo vandenyno saloms. XX a. kanibalų humoras

aiškiai parodo skirtumą tarp suvakarietiško ir civilizacijos postkolonijiniame pasaulyje. Visose šiose instancijose yra formuojamas identitetas: civilizuotas identitetas prieš laukinį ir visa, ką tai implikuoja.

„Skirtingumo“ tyrimai ir studijos išaiškino modernistinio racionalumo būtinybę formuojant skirtumo hierarchiją, kuri vizualizavo kitų identiškumą atsižvelgiant į natūralumą (nuo originalaus trūkumo panaudojimo iki egzotinio kito modernumo; projekcija nevakariečių, t. y. tų, kuriems „trūksta civilizacijos“ žvelgiant atgal į praeitį); ir egzotizmas (panaudojant perteklių „primityvus“; europietišku tabu projekcija – incestas, žiaurumas, žvėriškumas, iškrypimas, paleistuvavimas, perversijos, kanibalizmas – į „nesąmoningą“ modernų Kitokį).¹³

Toks *Kito* modelis, panaudotas skelbimuose, paveiksluose ir iliustracijose, žemėlapiuose, informacinėse knygose, kelionių literatūroje ir žurnaluose, yra tyrinėjamas Pieterse'o studijose. Jo įvairių įvaizdžių derinys bei polemikos, struktūrizuoti lyginamuoju metodu ir paremti istoriniais kontekstais, akcentuoja Vakarų kultūrą, kur paplitę rasistiniai paveikslai ir stereotipai. Taip pat ir vakarietiškas afrikiečių suvokimas – kylantis iš kolonijų karų ir europietiško kolonijizmo paveržimo kampanijų – suformavo, keitė, reformavo ir išliko per dekolonizaciją iki šiol.

Todėl „laukinis“ patyrė daug transformacijų kartu su Europos kultūros pasikeitimais ir kolonijizmo etapais: „kilniadvasis laukinis“ (turintis aristokratinę konotaciją) ir „geras laukinis“ (buržuazinis supratimas), „laukinis kanibalas“ (antiutopija), „žiaurus laukinis ir karys“ (pradinio ir ankstyvo pokolonijizmo priešas), „vesternizuotas laukinis“ (vėlyvasis kolonijizmas ar postkolonijizmas). „Laukinio vaiko“ paveikslas atitinka juodaodžių vaiko / laukinio paveikslą JAV su skirtinga tėviškumo ir globos samprata. Atitinkamas skirtingumo vaizdavimas įvairiomis socialinėmis aplinkybėmis gali reikšti panašius dominavimo metodus.

Naudojant atavizmą ir žiaurumą vaizduojant *Kitą*, užrašant *Kito* skirtingumą kaip perversiją, išivaizduojant *Kitą*, jaučiantį perteklių ir trūkumą, reprezentuojant *Kitą* svarbioje sistemoje, populiarūs stereotipai buvo pasitelkti kolonijiniame projekte, kurie pasitarnavo sutvirtinant hierarchinio valdymo metodus bei patvirtinant vakarietišką meistriškumo ir jėgos suvokimą.

NUORODOS

¹ *Visual Anthropology* 1997: ed. Paul Hockings, Vol. 10, No. 1, p. 109.

² *Ten pat*.

³ *Ten pat*, p. 109–110.

⁴ Montenis M. 1983: *Esė*, Vilnius: Mintis, p. 75.

⁵ Bronisławas Malinowskis ir Trobriando salos, <http://www.spauda.lt/history/guinea/malinowski.htm>

⁶ Lingis A. 1996: Juodieji dievai, *Baltos lankos*, nr. 7, sud. A. Sverdiolas, p. 176–198.

⁷ *Visual Anthropology*, 1997: ed. Paul Hockings, Vol. 10, No. 1, p. 115.

⁸ *Ten pat*, p. 117.

⁹ *Ten pat*, p. 111.

¹⁰ *Ten pat*, p. 122.

¹¹ *Ten pat*, p. 111.

¹² Fabian J. 1990: Presence and Representation: The Other and Anthropological Writing, *Critical Inquiry*, Vol. 16, No. 4, p. 753–772.

¹³ Tomaselli K. 1996: *Appropriating Images: The Semiotics of Visual Representation*, Århus: Intervention Press.

DISCLOSURE OF THE HORROR ANTHROPOLOGY: THE STORIES THE ANTHROPOLOGIST TELLS

Asta Jurevičiūtė

Summary

In this article the author discusses the practice of cannibalism by, asking why the practice was popularly attributed to distant people long after Europe had exchanged the myths of classical antiquity for the cold and sceptical application of human reason to the wonders of the unknown world. The article discusses Jan Nederveen Pieterse's (1992) opinion about cannibalism as the fearsome trait of those just across the border, just beyond the line that divided the known from the unknown.

To explain the persistence of cannibal imagery in the West, and its attribution to the inhabitants of Africa just as the conquest and pillage of Africa by European powers began Pieterse points out that cannibalism earlier served to position Europe's "others" in a hierarchy of exclusion and denigration, delineating the moral boundaries of European "civilization" against the "savagery" of others.

Another part of the article analyses cannibal humour, from the late nineteenth century onwards; and from 1980 to the present, that of mechanized cannibalism. The stereotypes that clash here may well reveal profound historical antagonisms, may well embody historical relations between the black and the white. But to disentangle these images from each other, to see them deriving from different "histories" or orders of signification, to see difference emerge from such a binary simplicity, these things require a look at the mechanisms and politics of displacement.